

The Gleaner

Vol 1 (1963)

Ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνας. Συμπληρώματα

Στέφανος Ι. Μακρυμίχαλος

doi: [10.12681/er.9602](https://doi.org/10.12681/er.9602)

Copyright © 2016, Στέφανος Μακρυμίχαλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Μακρυμίχαλος Σ. Ι. (2016). Ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνας. Συμπληρώματα. *The Gleaner*, 1, 211-221. <https://doi.org/10.12681/er.9602>

ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΙ

Του 16ου, 17ου και 18ου αιώνας

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΑ

1. Ο ΕΜΜΕΤΡΟΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΑΓΙΑ

Μετά τή δημοσίευση τής μελέτης μου με τόν παραπάνω τίτλο στο τεύχος 3/4 (Ιουνίου - Αυγούστου 1963) του «Έραριστή», διάφοροι αγαπητοί φίλοι μου υπέδειξαν ότι τὸ κείμενο τοῦ ἔμμετρου προλόγου τοῦ Δημητρίου Τάγια θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιευθῆ ὀλόκληρο, γιατί ἡ φωτογραφία τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ 1780 ποὺ δημοσιεύθηκε ἀνάμεσα στὶς σελίδες 140 - 141, παρουσιάζει τοὺς στίχους ἀκριβῶς ἐκείνους ποὺ δὲν παραθέτω στὴ μελέτη μου, ὄχι καθαρὰ ἀποτυπωμένους, καὶ οἱ μελετηταὶ ποὺ θὰ ἤθελαν τυχὸν ν' ἀσχοληθοῦν με τὸ κείμενο τοῦ προλόγου αὐτοῦ, θὰ ἔπρεπε ν' ἀντρέχουν στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ Ε. Legrand τοῦ 15 - 16ου αἰῶνος.

Βρίσκω τὴν παρατήρηση αὐτὴ σωστὴ καὶ συνεπῶς δημοσιεύω παρακάτω τὸ τμήμα τοῦ προλόγου τοῦ Τάγια ποὺ παρέλειψα στὴν ἀρχικὴ μου μελέτη.

25 ...Κι' ὅποιος! δὲν ξέρει γράμματα, ναί, ἄς τὸν ἀγοράσῃ
κι' ἄς θάλῃ ἄλλον σύντροφον, καὶ ἄς τοῦ τὸν διαδάσῃ
καὶ νὰ μαθαίνη νὰ γροικᾶ, καὶ νὰ μηδὲν νυστάξῃ
καὶ νὰ περνοῦν οἱ λογισμοί, τὸν κόσμον νὰ μοιράξῃ
γιατί τὴν τέχνην π' ἀγαπᾶ, καὶ τῶν ναυτῶν ἀρέσει,
30 κι' ὅπου ἀγαπᾶ τὸ πέλαγος, ἄς μὴν ψηφᾶ τορνέσι²
κι' ἄς ἀγοράσῃ κι' ἄς ἰδῆ τὸν κόσμον πῶς γυρίζει,
καὶ ποῖα στράτα τὸν φελᾶ καὶ ποῖα τὸν ποδιρίζει.

1. Ὅπως ἀναφέρουμε καὶ στὴν ἀρχικὴ μας μελέτη, με πλάγια στοιχεῖα σημειώνουμε ὄσες λέξεις τοῦ κειμένου ἀναγκασθήκαμε νὰ διορθώσουμε ἐλαφρὰ γιὰ νὰ ταιριάξουν με τὸ μέτρο τοῦ στίχου.

2. *Τορνέσι*. Βεγετσιανικὸ ἀργυρὸ νόμισμα ποὺ κυκλοφοροῦσε σὲ ὅλη τὴν Ἀνατολή Ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ πρότυπό του γαλλικὸ ἀργυρὸ νόμισμα *tournois*. Τὰ τορνέσια ἢ *τουρνέζα* κυκλοφοροῦσαν ἀκόμη καὶ ἐπὶ Καποδίστρια στὴν ἀπελευθερωμένη Ἑλλάδα καὶ ὁ Κυβερνήτης ὤρισε τὴν τιμὴ των σὲ *φοίνικες* με τὸ διάταγμά του Ἀριθ. 531 τῆς 24 Ἰανουαρίου 1830, ὡς ἐξῆς: *Νόμισμα* ἕξ λιρῶν *τουρνέζων*, ἰσοδύναμον με ἕξ *φοίνικες* καὶ *λεπτά* 60. *Νόμισμα* τριῶν λιρῶν *τουρνέζων* ἰσοδύναμο με *τρεῖς φοίνικες* καὶ *30 λεπτά*, κλπ.

2. Ο ΕΝΤΥΠΟΣ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ 1618

Στή σ. 137 τῆς μελέτης μου, περιέγραφα τὴν ἐκδοση αὐτῆ τοῦ Πορτολάνου ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 17ου αἰῶνος τοῦ Legrand, καὶ ἀνέφερα ὅτι ἓνα καὶ μόνο ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς ἦταν γνωστὸ ὅταν ἐκυκλοφόρησε τὸν τόμο αὐτὸ τῆς Βιβλιογραφίας τοῦ ὁ Legrand στὰ 1894 καὶ τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ βρισκότανε τότε στὴν Βιβλιοθήκη Angelica τῆς Ρώμης.

Χάρη στὴν εὐγενικὴ συνδρομὴ τοῦ φίλου μου κ. Amelio Spampinati τῆς Ρώμης, κατώρθωσα νὰ προμηθευθῶ μιὰ φωτογραφία τοῦ ἐξωφύλλου τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς καὶ τὴν δημοσιεύω ἐδῶ (Πίν. 9). Στὸ ἐξώφυλλο ὑπάρχει ἡ ἐξῆς χειρόγραφη σημείωση: *Portolano, seu descriptio portuum; Lingua Greca vulgari. Venetiis, 1619*. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Spampinati γιὰ τὴν προθυμία του νὰ μ' ἐξυπηρετήσῃ ἀκόμα μιὰ φορὰ. Ὅπως μ' ἐπληροφόρησε ὁ ἴδιος, τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη Angelica τῆς Ρώμης, καὶ νὰ σημειώνεται στοὺς καταλόγους τῆς μὲ τὸ ἴδιό ἀρχικὸ ἐπίσημα BB.12.2*.

3. ΟΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΑΡΤΙΝΟΥ ΚΡΟΥΣΙΟΥ

Α. «Ὁ τὰ ναυτικὰ σοφώτατος Ἰωάννης Δόνδης». Ὅπως ἀνέφερα στὸ ἐπίμετρο τῆς μελέτης μου (σ. 155), στὸ ἐξώφυλλο καὶ στὸ τέλος τοῦ φωτοστατικού ἀντιγράφου τοῦ «Πορτολάνου τοῦ Τάγια», ποὺ βρέθηκε στὰ κατάλοιπα τοῦ Ν. Βέη, ὑπῆρχαν ἰδιόγραφες σημειώσεις τοῦ Μαρτίνου Κρούσιου. Οἱ σημειώσεις αὐτὲς ἔχουν ὡς ἐξῆς:³

(Ἐξώφυλλο:)

*M. Μαρτίνου τοῦ Κρουσίου, ἐν Τυβίγγη.
Accepi .6. die Septembr. 1580 mihi | ἐ Venetiis
à D. Hieronymus Viscero | missum.*

(Τέλος τοῦ βιβλίου:)

Explicauit mihi pleraque omnia in hoc libro | vocabula annotata, ὁ τὰ ναυτικὰ σο- | φώτατος κύριος Ἰωάννης Δόνδης, ἐκ Χα-

3. Ὁ καθηγητὴς κ. Μ. Μανούσακας εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μὲ βοηθήσῃ στὴν ἀνάγνωση τῶν σημειώσεων τοῦ Κρούσιου καὶ τὸν εὐχαριστῶ ἀπὸ ἐδῶ θερμότατα. Κατὰ τὸν κ. Μανούσακα τὸ Μ. ποὺ προτάσσει ὁ Κρούσιος πάντα στὴν ὑπογραφή του, εἶναι σύντμηση τοῦ *Magister* (Διδάσκαλος).

4. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν «ἐνδοξότατον ἱατρὸν Ἰερώνυμον Βισκέρον» ποὺ τὸν ἀναφέρει ὁ Κρούσιος στὰ Σουηβικὰ του Χρονικά. Βλ. Π. Ζερλέντου, *Σημειώματα περὶ Ἑλλήνων ἐκ τῶν Μαρτίνου Κρουσίου Σουηρικῶν* (sic) *χρονικῶν*, 1922, σ. 22.

νίας τῆς Κρήτης, ἀπὸ τῆς ις' ἕως τῆς κγ' Ἰουλίου ἀφπζ ἐν τῷ οἴκῳ μου, ἐν Τυβίγγῃ. Μαρτίνος ὁ Κρούσιος ἔγραψε τῷ Θεῷ χάρις.

Εἶναι ἀξιοσημειωτὴ ἡ μνεῖα τοῦ Κρούσιου ὅτι ὁ Ἰωάννης Δόνδης τοῦ ἐξήγησε ὅσες λέξεις ἔχει σημειωμένες στὸ ἀντίτυπό του τοῦ Πορτολάνου. Τὸν Δόνδην αὐτὸν τὸν φιλοξένησε ὁ Κρούσιος στὸ σπίτι του στὴ Τυβίγγη στὰ 1587 δηλ. δεκατέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Πορτολάνου ἀπὸ τὸν Τάγια. Ὁ Τάγιας θὰ ζοῦσε ἀσφαλῶς ἀκόμη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν γνωστὸς στὸν «περὶ τὰ ναυτικά σοφώτατον» Δόνδην. Τὸν Δόνδην αὐτὸν, τὸν μνημονεύει καὶ ἄλλοῦ ὁ Κρούσιος. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ε. Legrand στὴ *Bibliographie Hellénique ... XV et XVI Siècles*, (τ. 4 (1906), σ. 107), στὴ πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη τῆς Τυβίγγης ὑπάρχει ἓνα σπανιότατο ἀντίτυπο τῆς ριμάδας τοῦ Ἀπολλωνίου (ἐκδοσὴ Ἰακώβου Λεονκίνου, Ἐνετίησι αφξδ') ποῦ ἀνήκε στὸ Μαρτίνου Κρούσιο⁵. Στὴ σ. 3 τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὁ Κρούσιος σημειῶγει ἰδιοχείρως τὰ ἐξῆς:

Incepi 18 septembr. 1575. M. Martinus Crusius - 17 et 18 aug. 1587 κύριος Ἰωάννης ὁ Ντόντης Κρηῆς Χανιάτης mihi M. Martino Crusio vocabula Apollōnii domi mea Tybingae exposuīt, ἀνὴρ πραγματευτῆς καὶ μακροαπόδημος, φιλανθρωπότατα.

Στὰ Σουηδικὰ του χρονικά (Annales Suevici) ὁ Μαρτίνος Κρούσιος ἀναφέρει τὴν ἐπίσκεψή τοῦ Δόνδη στὸ σπίτι του, καὶ διηγεῖται (σ.^ο 802) ὅτι στὶς 5 Ἰουλίου 1587 ἐζήτησαν νὰ τὸν ἴδουσαν «δύο Ἕλληνες» ὁ Ἰωάννης Δόνδης κρητικὸς «ἐκ Χανίας εἴτου» Κυθωνίας» καὶ ὁ Μαχουμέτης Παπαδάτος γιαννίταρος ἀπὸ τὴν Ἄρτα τῆς Ἀμβρακίας (ex urbe Ambraciae). Ὁ Μαχουμέτης αὐτὸς ἐζήτησε ἀπὸ τὸν Κρούσιο νὰ τὸν βαπτίσῃ στὴ χριστιανικὴ θρησκεία, καὶ ὁ Κρούσιος δέχθηκε νὰ τὸν βαπτίσῃ καὶ τὸν ὠνόμασε Κοσμᾶ, ἀφοῦ ὁ γιαννίταρος τοῦ ἐδειξε ἓνα «μαρτυρικόν» τοῦ μητροπολίτου Πελαγονίας ποῦ ἐβεβαίωνε ὅτι «ὑπῆρξε μὲν εὐσεβῶν γεννητόρων υἱός, οἱ δὲ τοῦρκοι ἔλαβον αὐτὸν ἐξ ἀγκαλῶν μητρικῶν βία καὶ δυναστεία νήπιον ὄντα, καθ' ὃ ἔθος ἐστὶν αὐτοῖς τοῦ λαμβάνειν χριστιανῶν παῖδας διὰ γιαννιτζάρους».

Ὁ Β. Α. Μυστακίδης στὴ μελέτη του *Οἱ Πάλ(λ)αι* («Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τ. 5 (1928), σ. 266), χαρακτηρίζει τὸν Δόνδην «ὡς μὴ ἄμοιρον παιδείας τινός». Καὶ ἀσφαλῶς

5. Σχετικὰ μὲ τὸ λαϊκὸ κείμενο τῆς ριμάδας τοῦ Ἀπολλωνίου βλ. Βουτιεριδῆ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τ. Α' Ἀθήνα 1924, σ. 101-2. Ἐπίσης τὴ νεώτατη *Histoire de la littérature Grecque* τοῦ Borges Knös (Στοκχόλμη 1962) σ. 130-132.

δὲν θὰ ἦταν «ἄμοιρος παιδείας» ὁ «μακροαπόδημος πραγματευτής» ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Κρούσιος, δταν ὁ σοφὸς αὐτὸς καθηγητὴς θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ τὸν φιλοξενήσῃ στὸ σπίτι του στὴ Τυβίγγη ἐπὶ ἐνάμισυ μῆνα περίπου (5 Ἰουλίου - 18 Αὐγούστου) καὶ νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθειά του γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κειμένων τοῦ πορτολάνου τοῦ Τάγια καὶ τῆς λαϊκῆς ριμάδας τοῦ Ἀπολλωνίου. Ὁ Β. Μυστακίδης περιγράφει ἐκτενέστερα τὴν ἐπίσκεψή τοῦ Δόνδη μὲ τὸν γιαννίτσαρο στὴν εἰδικὴ μελέτη του μὲ τὸν τίτλο Ἑπειρωτικὰ ἀνάλεκτα. Μαχουμέτης Παπαδάτος καὶ Ἰωάννης Δόνδης ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ «Ἑπειρωτικὰ Χρονικά» (τ. 4 (1929), σ. 87 - 91). Ἐπίσης μνεία τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Δόνδη στὸν Κρούσιο κάμνει καὶ ὁ Π. Ζερλέντης στὴ μνηογραφία του Σημειώματα περὶ Ἑλλήνων... (ἔ.ἀ., σ. 7 καὶ 20).

Β. Ἡ «ποδαρία». Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν φωτογραφία τῆς τελευταίας σελίδος τοῦ πορτολάνου τοῦ Τάγια ποὺ δημοσιεύω ἐδῶ (πίν. 10) ὁ Κρούσιος ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σημείωση ποὺ παρέθεσα παραπάνω, ἔχει ζωγραφίσει δύο κλειστὲς παλάμες μὲ τοὺς ἀντίχειρες τεντωμένους καὶ ἐνωμένους, καὶ ἐξηγεῖ ὅτι τὸ σχέδιό του αὐτὸ παριστάνει μέτρο μήκους ποὺ ὀνομάζεται «ποδαρία». Εἶναι φανερὸ ὅτι τὴν ἐξήγηση αὐτὴ τοῦ ἔδωσε ὁ «περὶ τὰ ναυτικὰ σοφώτατος» Ἰωάννης Δόνδης. «Ἡ ποδαρία», σημειώνει ὁ Κρούσιος, «*est mensura : quando scilicet pollicum ungue se mutuo tangunt et inserunt : sed reliqui sunt in pugnum contra (?) digiti. Jam spatium a indictionis (?) digitis utriusque manus accedit. Sic, (Ἐδῶ παραθέτει τὸ σχέδιο, καὶ συνεχίζει) : est ποδαρία. Ea est maior, quam spithama*».

Ἡ πρώτη ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ σημείωση αὐτὴ τοῦ Κρούσιου εἶναι ὅτι ὁ Δόνδης τὸν ἐπληροφόρησε γιὰ ἓνα μέτρο μήκους ποὺ ὀνομαζότανε τότε «ποδαρία» καὶ ποὺ σχηματιζότανε μὲ τὶς δύο παλάμες κλειστὲς σὲ μορφή γροθιάς καὶ τοὺς δύο ἀντίχειρες ἐκτεταμένους καὶ ἐνωμένους στὰ νύχια (*pollicum ungue se mutuo tangunt et inserunt*). Στὸ κείμενο ὅμως τοῦ πορτολάνου πούθενά δὲν γίνεται μνεία τῆς λέξεως «ποδαρία». Συναντᾶται μόνο ἡ λέξις «ποδαρέχ» μὲ τὴν ἔννοια κλιτύων ἑνὸς βουνοῦ (Delatte, *Les Portulans Grecs*, σ. 26, 5, «...τὸ σημάδι τῆς Γαζόπολις εἶναι παλαιὸν κάστρον... καὶ εἰς τὴν ποδαρέαν του ἔναι ὁ λιμιόνας». σ 19, 1 - 5, «...καὶ παρακάτω μίλια ιε' εἶναι τὸ βουνὸν τὸ λέγουσιν καμήλα καὶ ἡ ποδαρέα του κατεβαίνει εἰς τὴν θάλασσαν καὶ κάμνει ἀκρωτήριον ὡσάν σκάλαν...»). Συχνὰ ὅμως ὁ πορτολάνος χρησιμοποιεῖ τὴν λέξη «ποδάριχ» (ὄχι «ποδαρία») διὰ νὰ δεῖξῃ τὸ βάθος τῶν νερῶν. (Delatte

έ.ά., σ. 129,20 «...κοντά εις τὸν κάβο ἔναι μία ξέρα καὶ ἔχει νερὸ ποδάρια τρία...», σ. 261,3, «...ἔναι μία σέκα καὶ ἔχει ἀπάνω τῆς νερὸν ποδάρια ιε'...» κλπ.). Ἐνῶς τὸ «ποδάρι» εἶναι τὸ γνωστὸ ἀγγλικὸ μέτρο μήκους foot πού χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερα εὐρύτατα ἀπὸ τοὺς ναυτικούς μας καὶ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ $\frac{1}{3}$ τοῦ μέτρου (ἀκριδῶς 0,304794492 τοῦ μέτρου).

Ἡ «ποδαρία» συνεπῶς τοῦ Κρούσιου δὲν εἶναι ἀγνωστο μέτρο μήκους ἀλλὰ τὸ πασίγνωστο ἀγγλικὸ μέτρο foot μὲ τὴ διαφορά ὅτι οἱ ναυτικοὶ μας τοῦ 16ου αἰῶνος ἀντὶ νὰ τὸ μετροῦν μὲ τὸ μήκος τοῦ ποδιοῦ ὅπως ἔκαμναν καὶ κάμνουν οἱ ἀγγλοὶ, τὸ μετροῦσαν φαίνεται μὲ τὸν τρόπο πού περιγράφει ὁ Κρούσιος. Καὶ πραγματικὰ, ἀν ἀρχίσωμε τὸ μέτρημα τοῦ μήκους ἀπὸ τὸ ἔξω μέρος τῶν δύο παλαμῶν, ὅπως τὸ σημειώνει μὲ τὴν εὐθεῖα γραμμὴ πού ἔχει χαραγμένη κάτω ἀπὸ τὸ σχεδιάσμα του ὁ Κρούσιος, βρίσκουμε μήκος ἰσοδύναμο μὲ ἓνα πόδι (foot) καὶ τὸ μήκος αὐτὸ «εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ μιὰ σπιθαμὴ» (maior quam spithama).

4. ΠΙΘΑΝΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΚΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΥ

1. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις, ὁ συντάκτης τοῦ πορτολάνου, περιγράφοντας ὠρισμένα βουνά, κάμνει μερικές παρομοιώσεις πού μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι προδίδουν τὴν καταγωγὴ του. Ἔτσι (Delatte, έ. ά. σ. 68,4) περιγράφοντας τὴν περιοχὴ τοῦ Λασηθίου τῆς Κρήτης γράφει: «...καὶ ἀπάνω εἰς τὴν χώραν στέκει ἓνα βουνὸν στρογγυλὸν μικρὸν καὶ ὁμοιάζει ὡς ἄν τῆς Φιλερήμου τὸ βουνὸν...» Καὶ παρακάτω (σ. 167,10) σὴν περιγραφή τῆς Συρίας γράφει: «...ἀπὸ τὴν Καζάτζαν μίλια ιβ' εὐρίσκει τὸ Μαργάντικ, κάστρον ἑμορφον, καὶ στέκει ἀπάνω εἰς βουνὸν τετράγωνον ὡς ἄν τῆς Φιλερήμου τὸ βουνὸν...»

Μποροῦμε ἀρχε νὰ θεωρήσουμε ἀπὸ τὴν ἐπανειλημμένη αὐτὴ παραπομπὴ στὸ ὠραῖο ροδίτικο βουνὸ ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ πορτολάνου ἦταν δωδεκανήσιος (καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴ Ρόδο), ὅπως ὑπέθεσε ὁ καθηγητῆς κ. Τσοπανάκης (βλ. «Ἑλληνικά», 13 (1954), σ. 186), ἢ μήπως «τὸ βουνὸν τῆς Φιλερήμου» ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τόσο πασίγνωστο αὐτοῦς ναυτικούς κύκλους, ὥστε καὶ ἀπλῆ ἀκόμα παραπομπὴ στὸ σχῆμα τοῦ βουνοῦ τῆς Φιλερήμου, νὰ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ τοὺς κατατοπίση;

2. Ὁ Κ. Σάθας σὲ ἄρθρο του μὲ τὸν τίτλο *Περιγραφή τῆς ἐπιθαλασίου Ἑλλάδος κατὰ τὸν Μεσαίωνα*, πού δημοσιεύθηκε στὴ

«Χρυσάλλιδα» (4 (1867), σ. 331 κέ, 379 κέ.)⁶ αναφέρεται στην έκδοση του πορτολάνου του 1800 (όπως φαίνεται από την περιγραφή του τίτλου του) που το έδειξε ο Παύλος Λάμπρος στη βιβλιοθήκη του και εκφράζει τη γνώμη — χωρίς όμως να την δικαιολογή με καμμία παραπομπή— ότι το «βιβλιάριον αυτό συνεγράφη, ως εικάζεται, υπό ανωνύμου έπτανησίου ή ήπειρώτου ναυτικού κατά τον ΙΕ' αιώνα».

5. Ο ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

1. Η δημοσίευση του φύλλου 105^v του χειρογράφου πορτολάνου της Βιβλιοθήκης της Βουλής (Πίν. Ι της μελέτης μου) προκάλεσε το ένδιαφέρον του ακαδημαϊκού κ. Σ. Κουγέα ο οποίος είχε την καλωσύνη να μου ανακοινώσει τις έξης παρατηρήσεις του :

«...Τò σκαρίφημα έν φ. 105^v του χειρογράφου της Βιβλιοθήκης της Βουλής, όρθως τò χαρακτηρίζετε ως παριστάνον γυναικα' τò καπέλλο, τò στήθος, τò φόρεμα και τò όμπρελλάκι είναι προφανή τούτου τεκμήρια. Ός πρòς τò παραπλεύρως διβλιογραφικόν σημείωμα, έχω τήν γνώμην ότι ó γράφας τόν κώδικα αυτόν του πορτολάνου Στεφανής Τουρκής τόν προσφέρει εις τόν Ιερομόναχον (τò καλογέρω μοναχòς του «δοκιμίου κονδυλίων» που αναφέρει ó Λάμπρος στην περιγραφή του κώδικος (σ. 130 της μελέτης σας) υποθέτω ότι είναι μία λέξις «καλογερομόναχος», που σημαίνει Ιερομόναχος) Ίωαννίκιον, αντί αντιπαροχής τήν όποιαν νομίζω ότι βλέπομεν εις τò υπέρ τήν υπογραφήν σημείωμα, τò όποιον αναγνωστέον ως έξης : «Γω(αννίκιε), παρακαλώ τήν άφεντία σου να μου πέψης ένα κομμάτι τυρι να βαρη έννεα λίτρες, και μία μυζήθρα χλωρή όχι άλλο». Τò «πέψης» είναι ένδειξις ότι ó γράφας είναι κρητικός, διότι οι Κρητες διατηρουν τò αρχαίον «πέμπειν» αντί του «στέλλειν». Τò «όχι άλλο» δέν σημαίνει έδω δ,τι εις τὰ γράμματα τών διαταγών κατά τήν τουρκοκρατίαν, αλλά σημαίνει τò «τίποτε άλλο», δηλ. ότι άρκείται ó προσφέρων τò χειρόγραφον του πορτολάνου εις τήν ανωτέρω αντιπαροχήν του τυριου και δέν έχει άλλην άπαίτησιν. Η παρακάτω Ιταλική σημείωσις ίσως άναγνωστέα : «*Cariss(imo) mio Filippo Maurificio de Minano*».

2. Έπάνω στο ίδιο θέμα, ó ακούρατος έρευνητής τών βενετικών αρχείων κ. Κ. Μέρτζιος είχε τήν καλωσύνη να μου γράψη τὰ έξης : «Δέν νομίζω ότι ó Στεφανής Τουρκής έχει σχέσιν με τήν αντιγραφήν ή τήν

6. Ευχαριστώ τόν φίλο κ Κ Τριανταφύλλου τών Πατρών που είχε τήν καλωσύνη να έπιστήση τήν προσοχή μου στο άρθρο του Σάθα.

Σ. Ι. Μακρυμύχλου, ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΙ

Π Ε Ο Ε Ψ Ο Ξ Ξ Ξ Ο,

Ο Λ Ο Υ Ν Ω Ν Τ Ω Ν

Λ Ι Μ Ε Ν Ω Ν.

Της θαλάσσης καὶ τῶν μυσίων εἰς ὅσα πλέουσι τὰ πλοῖα, μεῶσι
διωρθωθῶμετα πρὸς τῆς ἐπιμελείας.

*Portolano seu Descriptio portuum
lingua Graeca vulgari
Venetorum* 1618

Τυπωθὲν Ἐν Βενετίας Παρὰ Ἀρτογράφῳ Πινέλλῳ
α χ ι ἡ.

Πίν. 9. Ἐξώφυλλο Πορτολάνου τοῦ 1618. Ἔκδοσι τοῦ τυπογράφου Ἀντωνίου τοῦ Πινέλλου.

(Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης Angelica Ρώμης)

μετάφρασιν τοῦ πορτολάνου αὐτοῦ. Ὁ Τουρκῆς ἦτο μᾶλλον ἕνας ἀπὸ τοὺς κητόρας. Δηλ. πρῶτος κάτοχος πρέπει νὰ ἦτο ἱερωμένος διότι ἐπάνω - ἐπάνω μετὰ τὸ ἀλφάθητον, ἀναφέρει τρεῖς στίχους τοῦ 103 ψαλμοῦ «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν κύριον κλπ.» κάτωθι τούτου, ἔλ λ η γ ρ α φ ἦ τ ο ὕ δ ε υ τ ἔ ρ ο υ κ α τ ὄ χ ο υ εἰς δν περιῆλθε ὁ πορτολάνος. Ἀκολουθοῦν τέσσαρες στίχοι μετὰ τὸ ἐξῆς κείμενον : « Ἴω. παρακαλῶ τὴ ναφαιντήη σου νὰ μοῦ πέψυς αἶνα κωματῦ τῶρη να βαρῶνεα λῦ τρῦς καὶ μῦζῦ θρα χλορῦ οχιαλο ἐγὼ Στεφανῦς Τοῦρκῦς ἔγραψα». Αὐτὰ ὑποθέτω πῶς τὰ ἔγραψεν ὁ Τουρκῆς, καὶ ὅταν λέγει «ἔγραψα» ἀναφέρεται στὴν παραγγελία τοῦ τυριοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τοῦ Τουρκῆ, ὑπάρχει ἡ ἰταλικὴ φράσις «Cargo (;) Misser Filippo Maurizi de minano» πρᾶγμα ποῦ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ πορτολάνος εἶχε περάσει καὶ ἀπὸ ἰταλὸν κάτοχον. Παραπλεύρως ὁ Στεφανῆς κάτωθι μιᾶς ... ὀρθίας ὀμπρέλλας ἔκαμε τρεῖς δοκιμὲς μετὰ τὸ γράμμα «φ». Τέλος, στὸ μανίκι τῆς ὀμπρέλλας ἔνθεν καὶ ἔνθεν, διαβάζω τὴν λέξιν «κροζάδα» (ἴσως ἀπὸ τὴν λ. crociata)».

Δὲν συμφωνῶ μετὰ τὴν γνώμη τοῦ κ. Μέρτζιου ὅτι ἡ γραφὴ τῶν τεσσάρων στίχων μετὰ τὴ παραγγελία τοῦ τυριοῦ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν γραφὴ τοῦ ψαλμοῦ. Μιὰ προσεκτικὴ παραβολὴ ὀρίσμένων γραμμῶν καὶ στὰ δύο κείμενα, ὅπως π.χ. τῶν γραμμῶν «π» καὶ «ρ» στὴ λέξη «παρακαλῶ» τοῦ κειμένου τοῦ ὑπογεγραμμένου ἀπὸ τὸν Τουρκῆ μετὰ τ' ἀντίστοιχα γράμματα τῆς λέξεως «μεγαλοπρεπεῖα» ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ψαλμοῦ, ἀρκεῖ γιὰ νὰ διαπιστωθῇ ἡ ταυτότης τῆς γραφῆς. Ὁ Τουρκῆς ὅμως, ἀντιγράφοντας τὸ κείμενο τοῦ ψαλμοῦ, προσπαθεῖ νὰ τὸ καλλιγραφῆσιν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ἐνῶ τὴν παραγγελία του γιὰ τὸ τυρὶ τὴν γράφει μετὰ τὸν συνηθισμένον γραφικὸν του χαρακτῆρα μετὰ ἄφθονες ἀνορθογραφίαι καὶ τὴ περίεργη συχνὴ χρῆσις δύο τελειῶν ἐπάνω ἀπὸ τὸ γράμμα «υ». Ἐξ ἄλλου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Delatte (ἔ.ἀ., σ. VIII) ἡ φράσις «Ἐγὼ Στεφανῆς Τουρκῆς ἔγραψα» ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ φύλλον 118. Ὡστε, ὀρθότερα, κατὰ τὴν γνώμη μας, εἶναι ἡ ἔρμηνεία ποῦ δίνει ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Κουγέας, δηλ. ὅτι γραφεὺς τοῦ κώδικος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς εἶναι ὁ Στεφανῆς Τουρκῆς, ὁ ὅποιος προσέφερε τὸ χειρόγραφο στὸν ἱερομόναχο (καλογερομόναχο) Ἰωαννίκιο καὶ τοῦ ζητᾶ γι' ἀντάλλαγμα «ἐννέα λίτρας τυρὶ καὶ μιὰ χλωρὴ μύζυθρα». Ἡ πρόταξις τοῦ ψαλμοῦ, ἐπιβεβαιώνει πιθανῶς τὴν γνώμη τοῦ κ. Μέρτζιου ὅτι ὁ Τουρκῆς ἦταν καὶ αὐτὸς ἱερωμένος.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἰταλικὴν φράσι, ποῦ ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο μετὰ τὴν

υπογραφή του Τουρκή¹, υποθέτω ότι και αυτό είναι γραμμένο από τον ίδιο τον Τουρκή ο οποίος ήταν ιταλομαθής όπως φαίνεται από την ιταλικήν επιγραφή του φύλλου 118 που ο καθηγητής Delatte την διάβασε «*Io Stefani Turki soscrivo*» (βλ. σ. 130 - 1 μελέτης μου).

6. ΟΙ "ΓΛΥΦΑΔΕΣ,"

Ερμηνεύοντας τη λέξη «γηφάδα» που αναφέρει ο Τάγιας στον έμμετρο πρόλογό του, ανέφερα στη σ. 148 (σημ. 16) ότι με αυτόν έννοείται ή «γλυφάδα» δηλ. ή παραλία που διαθέτει ύφάλμυρο νερό. Ο άκαδημαϊκός κ. Σ. Κουγέας, είχε την καλωσύνην να μου γράψη επάνω σ' αυτό το θέμα, τα έξης: «Η έρμηνεία που δίνετε στη λέξη γηφάδαις - γλυφάδες, είναι έν μέρει μόνον όρθή. Διότι πράγματι, στις άκρογιαλιές συχνά, όπως στην πατρίδα μου τη Μάνη, υπάρχουν πηγές με ύφάλμυρο νερό, γ λ υ φ ά δ ε ς, που μερικοί χωρικοί μεταχειρίζονται το νερό των ως καθάρσιον. Μάλιστα, οι κτηνοτρόφοι του Ταυγέτου κατεβάζουν τα ποίμνια των κατά το φθινόπωρον και τα ποτίζουν στις γλυφάδες, γιατί πιστεύουν ότι ώφελεί τα έγκυα ζώα εις την στερέωσιν και υγιάνσιν του έμβρύου. Άλλά πλην τούτων, των παραλίωv γλυφάδων, υπάρχουν και έντός της θαλάσσης εις μικράν όντως από της ξηράς άπόστασιν, αναδύζοντα και ταράσσοντα την επιφάνειαν της θαλάσσης ύφάλμυρα νερά τα όποια δέν μπορεί να πλεύση και ίσχυρως άκόμη κωπηλατούμενον πλοιάριον χωρίς να ύποστηθί βιαίαν έξ αυτών παρέκκλισιν. Τοúτο γνωρίζω έξ ιδίας παιδικής πείρας εις την γενέτειραν. Αυτές οι γλυφάδες πρέπει φυσικά ν' άποφεύγωνται και α υ τ έ ς π ι σ τ ε ύ ω θ ά έν νο ο ύ ν τ α ι : έ δ ω έν παραζεύξει προς τις ξέρες (τους σκοπέλους)».

7. ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΥ ΤΟΥ ΤΑΓΙΑ

Ο κ. Κ. Μέρτζιος σχολιάζοντας τις παρατηρήσεις μου επάνω σ' αυτό το θέμα (σ. 151 της μελέτης μου) εκφράζει τη γνώμη ότι ο Πίν. 2 με το έξώφυλλο του πορτολάνου του Τάγια είναι αναμφισβήτητα σήμα του τυπογράφου που τύπωσε το διβλίο. Το όνομα του τυπογράφου θα το μάθουμε μόνο όταν γίνη ειδική έρευνα στα κρατικά αρχεία της Βενετίας, από τα όποια θα βρούμε τότε και σε ποιόν τυπο-

7. Ο καθ. κ. Μανούσακας έδιάβασε την ιταλική αυτή φράση ως έξης: *Cargo (?) Miser Filippo Maurizi 60 L. de Mina No 80* δηλ. υποθέτει ότι ο γράφας σημειώνει ότι έλαβε ή έχει λαμβάνειν από τον Φίλιππο Μαυριτζή Άίρες ή Δουκάτα 60 και από τον Μηνάν 80.

γράφο δόθηκε ή άδεια και τὸ προνόμιο (ή περίφημη *Licenza de' Superiori e privilegio*) νά τυπώση τὸ βιβλίο.

Ἐκφράζω τὴν εὐχή, κάποιος ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ ἐπισκέπτονται τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Βενετίας νά ἀσχοληθῆ μετὰ τὴ διαλεύκανση τοῦ βιβλιογραφικοῦ αὐτοῦ προβλήματος.

8. Ο ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΣ ΤΟΥ ΠΙΡΙ ΡΕΪΣ

Μιά ἐπιτόπια ἐπίσκεψή μου στὴ Μύκονο τελευταία, μοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νά κάμω μιὰ μικρὴ ἐπαλήθευση τῶν περιγραφῶν τῆς Μυκόνου ποὺ δίνουν ὁ ἑλληνικὸς πορτολάνος τοῦ Τάγια και ὁ τουρκικὸς τοῦ Πιρι Ρεῖς. Ὁδηγὸς μου στὴν ἐξερεύνηση αὐτὴ εἶχα τὸν ἀγαπητὸ φίλο και μοναδικὸ σήμερα γνώστη τῆς γεωγραφίας και τῶν τοπωνυμίων τῆς Μυκόνου κ. Νίκο Ἀγγελετάκη⁸, ἐκδότη τῆς τοπικῆς ἐφημερίδας «Ἡ Νέα Μύκονος». Δὲν θὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ στὶς διαπιστώσεις τῆς ἐπιτοπίας αὐτῆς ἐξετάσεως ποὺ θ' ἀποτελέσουν ἴσως ἀντικείμενο ἰδιαιτέρως μελέτης. Θέλω μόνον νά διορθώσω τὴν παρατήρηση ποὺ ἔκαμα στὴ μελέτη μου (σ. 153) ὅτι ὁ τουρκικὸς πορτολάνος τοῦ Πιρι Ρεῖς τοποθετεῖ ἐσφαλμένα «στὸ μέρος τοῦ νοτιᾶ» τὰ δύο νησιά τῆς Μυκόνου, τὸ Τραγονήσι και τὰ Σταπόδια, ἐνῶ αὐτὰ θρῖσκονται ἀνατολικά. Ὁ Πιρι Ρεῖς δὲν ἀναφέρεται στὴν περιγραφή του στὰ νησιά αὐτά, ἀλλὰ στὰ Π ρ α σ ο ν ῆ σ ι α⁹ ποὺ πράγματι εἶναι δύο ξέρες στὴν εἴσοδο τοῦ κόλπου τοῦ Διακόφτη. Ὁ «Διακόφτης» θρῖσκεται πραγματικὰ στὸ νότιο μέρος τοῦ νησιοῦ και ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς ξέρες ὑπάρχει ὅπως ἀναφέρει ὁ Πιρι Ρεῖς ἓνα θαθὺ κανάλι ποὺ μποροῦν νά τὸ περάσουν ἀκίνδυνα και μεγάλα πλοῖα. Ἔτσι ὁ Πιρι Ρεῖς ἀποδεικνύεται σωστὸς στὴν περιγραφή του, και ὄχι μόνον αὐτὸ ἀλλὰ και μᾶς διέσωσε τὴν ὀνομασία ποὺ εἶχαν στὸ 16ο αἰῶνα τὰ δύο αὐτὰ ξερόνησα δηλ. Πράσο (ἴσως αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς λέξεως *La Pomée*¹⁰ τῆς γαλλικῆς με-

8. Ὁ κ. Ἀγγελετάκης ἔχει ἔτοιμη γιὰ ἔκδοση μιὰ πολύτιμη μελέτη του γιὰ τὶς ὑπερτετρακόσιες ἐκκλησίες τῆς Μυκόνου ποὺ ἀποσπάσματά της ἔχει δημοσιεύσει στὴν ἐφημερίδα του. Ἐκφράζω τὴν εὐχή νά χρηματοδοτηθῆ με κάποιον τρόπο ἡ ἔκδοση τῆς λαμπρῆς αὐτῆς ἐργασίας ποὺ διαφωτίζει τὴν ἱστορία τοῦ ὠραίου νησιοῦ.

9. Ὁ P. Tournefort ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴ Μύκονο στὰ 1701 (*Rélation d'un voyage du Levant*, Paris 1717) τὰ ὀνομάζει «Prasonisi» στὸ χάρτη τῆς Μυκόνου ποὺ παραθέτει στὸ βιβλίο του.

10. Ἡ λέξη *La Pomée* (*Pommée*) δὲν ὑπάρχει στὰ νεώτερα λεξικά. Ὁ Litttré στὸ λεξικό του ἀναφέρει τὴ λέξη *Pommé*, ἐε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα *Pommer* και σημαίνει «fait en forme de pomme».

ταφράσεως του Cardonne που άφισα άμετάφραστη στη σ. 152 της μελέτης μου) τὸ ένα (όνομασία που διατηρεῖται και σήμερα) και Κατοικόνησο τὸ άλλο.

9. ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ Κ. ΣΑΘΑ

Όπως ανέφερα παραπάνω, ὁ Κ. Σάθας ἐδημοσίευσε στη «Χρυσολίδα» (τ. 4, 1867) ένα ἄρθρο σχετικά με την ἐκδοση του πορτολάνου του 1800. Θεωρῶ ἐνδιαφέροντα τὰ σχόλια που ἀφιερώνει στη ἐκδοση αὐτὴ ὁ Σάθας και τὰ δημοσιεύω παρακάτω γιατί βρῖσκω ὅτι μερικὰ ἀπὸ αὐτά, που τὰ πρᾶξέτω με πλάγια στοιχεία, συμφωνοῦν ἐν μέρει με τὰ πορίσματα τῆς δικῆς μου μελέτης.

«...Τὸ παρά Π. Λάμπρη ἀντίτυπον τοῦ πορτολάνου δὲν εἶναι τῆς κατὰ τὴν ἸΣΤ' ἑκατονταετηρίδα πρώτης ἐκδόσεως, ἀλλ' ἀνατυπώσεως γενομένης ἐν Βενετία παρά Νικολάφ Γλυκεῖ περί τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος (1729;) Ἐπομένως δὲν δύναμαι νὰ δεβαιώσω ἐὰν τὸ ἀνατυπωθὲν πρωτότυπον ὑπέστη μεταρρυθμισιν τοῦ λεκτικῶ. Διόλου δὲ παράδοξον μὴ ἄνευ γλωσσικῆς τινος ἀλλοιώσεως ἀνεδημοσιεύθη, καθότι οὔτε μνεῖα γίνεται, κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν ἔθιμον παρά τοῖς ἐν Βενετία ὁμογενέσι τυπογράφοις περί ἀνατυπώσεως, ἀλλ' ἀπλῶς οἱ στίχοι και ὁ Πίναξ ἐν τέλει προηγοῦνται ἀπαραλλάκτως ὡς ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει, ἐπίτηδες, ἴσως, μὴ σημειωθέντος τοῦ χρόνου τῆς ἀνατυπώσεως.

«Πρὸς τούτοις εἰς ναυτικὸν ἡμερολόγιον τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος (1603 - 8) ἡ γλῶσσα στενὴν παριστᾶ συγγένειαν πρὸς τὴν τῆς ἀνατυπώσεως, διὰ τὴν ἔλλειψιν καταλλήλων ἔρων καταφευγόντων τῶν ἡμετέρων ναυτικῶν εἰς τὴν ἰταλικὴν ὀνομασθεσίαν ἀφοῦ μάλιστα ἐκεῖσε ἰδίως ἐθαλασσοπλόουν και τὸ πλεῖστον τοῦ βίου διητῶντο ἐμπορευόμενοι.

«Ἀντίτυπον ὁμοῦ τῆς πρώτης ἐκδόσεως θέλει χρησιμεύσει ὡς μνημεῖον τῆς γλώσσης τῶν κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ναυτιλλομένων Ἑλλήνων, και ἴσως ἐπισφραγίσῃ τὴν μέχρις εἰκασίας χωροῦσαν ἰδέαν μας.

«Ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς τοῦ ἐν λόγῳ λιμενοδείκτου ἔμπειρος περί τὰ ναυτικά, πολλὰ ἰδίως ὁμοῦ (sic) παράλια ἐπισκεφθεὶς και τὰς ἐξ ἰδίας πείρας παρατηρήσεις πρὸς τὰς ἄλλων, ἰταλῶν προσθεῖς, συνέγραψε τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον ὅπερ λίαν ἐχρησίμευσε διὰ τὸ εὐληπτον τῆς γλώσσης πολλάκις ἴσως ἀνατυπωθέν, εἰς χρῆσιν τῶν ναυτιλλομένων».

Ὁ Σάθας ἀναδημοσιεύει κατόπιν ἀπὸ τὸν πορτολάνο τὴν περιγραφή τῶν παραλιῶν τῆς Ἑλλάδος και προσθέτει: «Ἐκ ταύτης φανεροῦ-

ται ότι κατά τους ΙΕ΄ και ΙΣΤ΄ αιώνας σχεδόν ελάχιστη υπήρχεν ή διαφορά ως προς τας ονομασίας των διαφόρων πόλεων και λιμένων κατ' αντιπαροβολήν προς τας νῦν»¹¹.

Στέφανος Ι. Μακρυμίχαλος

11. Ὁ Σ. Ν. Θωμόπουλος στὴν *Ἱστορία τῶν Πατρῶν* (β΄ ἐκδ. με ἐπιμέλεια Κ. Τριανταφύλλου, Πάτραι 1950) ἀναφέρεται (σ. 78 - 79) στὴ μελέτη τοῦ Κ. Σάθα, καὶ προσθέτει τὰ ἐξῆς σχόλια: «Ὁ Σάθα ἀναφέρει (εἰς τὴν μελέτην αὐτήν) ὅτι ἀντίτυπον τοῦ πορτολάνου μόνος ἐν Ἑλλάδι εἶχεν ὁ Παῦλος Λάμπρος. Ἦδη ἀπέκτησε τοιοῦτο καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (Ὁ Θωμόπουλος ἐξέδωσε τὴν α΄ ἐκδοσὴ τῆς Ἱστορίας τῶν Πατρῶν τὸ 1887).. Ἀξίζει νὰ παρατηρηθῆ ὅτι οὐδεμία σχεδόν διαφορά ὑπάρχει σήμερον με τὰς ονομασίας τοῦ ἐν λόγῳ πορτολάνου τῶν διαφόρων πόλεων καὶ λιμένων, ὁ ὁποῖος πορτολάνος παρ' ὅλας τὰς ξενικὰς λέξεις καὶ τὸν ἐκλαϊκευμένον χαρακτῆρα τὸν ὁποῖον ἔχει, σημειώνει τὰς ἀποστάσεις εἰς ἑλληνικοὺς ἀριθμοὺς: («οἷς προσετέθη ἐν τῷ τέλει καὶ πίναξ ὁποῦ ἐρμηνεύει τοὺς ἑλληνικοὺς ἀριθμοὺς» λέγεται εἰς αὐτὴν τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἔργου)».